

אבן-זהר, איתמר 1976. "מה בישראל גיטל ומה אכל צ'יצ'יקוב? – למעמד הדנוטאציה בלשון הספרות העברית בדורות האחרונים". הספרות 23, עמ' 2-6.

איתמר אבן-זהר

מה בישראל גיטל ומה אכל צ'יצ'יקוב?

למעמד הדנוטאציה בלשון הספרות העברית בדורות האחרונים

שהתקיימה כלשון-כתב בלבד, ועדיין אין לומר שהעברית הישראלית נחלצה לגמרי מסימני ההיכר של מצב זה. יחד עם זאת, השימוש הגובר בעברית והתחזיתה כלשון דיבור בדורות האחרונים כמו עליה לממש באי-וונטאר ההיסטורי שלה שורה של בידולים וריבודים, כגון יצירת סגנונות (ואריאציות תלויות-הקשר, לשון גבוהה/נמוכה, רשמית/אינטימית וכו'). בתחילה היו הבידולים האלה מעין הסכמים אד-הוק לכל פרק זמן, או לקבוצת אנשים, או אפילו לבודדים, כגון סופרים (וראה אבן-זהר [8]). אבל ככל שנעשתה העברית לשון חיה, כן נעשו הבידולים יותר ברורים וממוסדים ומקובלים על הכל. אחד התחומים שבהם לא היה מנוס מבדול היה התחום הסמאנטי כולו, ובתוכו תחום הדנוטאציה. לשון השואפת להיות פונקציונאלית אינה יכולה להסתפק בדנוטאציה סתמית לגבי סיטואציות, אירועים ועצמים. עולם העצמים הסובב את הדובר אינו יכול להישאר לאורך ימים בגדר של "מין עץ", "מין מאפה", "מין ארון". ומכיוון שעצמים אלה כפויים על הדובר, אין לו האופציה להשתמש מלהתייחס אליהם בלשונו היומיומית רק מכיוון שאין לרשותו צורנים מתאימים. אמנם נמצא מפלט (המ-תפקד עדיין) במלים כמו "זה" ו"ככה" ("קח את הזה ושים על הזה"), אבל לשון של מה אינה מסוגלת לתפ-קד באופן כזה. לפיכך נקטה העברית החדשה ארבע דרכים לפתרון החסר: (א) שאלה מאות רבות של מלים מלשונות זרות; (ב) הכניסה בידולים באינוונטאר ההיסטורי שלה ולקסמות בלתי מובחנות מבחינת הדנוטאציה נעשו על-ידי כך מובחנות ("ילד" הובחן מ"תינוק", "ירוש" הובחן מ"תבע"); (ג) הדביקה דנוטאציה ללק-סמות לא-מדונטות ספציפית (כגון "צינוק" הנזכר); (ד) המציאה מלים חדשות לדנוטאטים ישנים או חדשים ("עיפרון", "מכונת"). בתחומים רבים נדחקו המלים הזרות השאלות מפני מלים עבריות מסוג (ב)–(ד). למשל, בשנות הארבעים אי-אפשר היה לקנות אצל הירקן דלעת וקישוא אלא קלבסה וקוסא, ואולי גם לא עגבניות וחצילים אלא בנדורות וברונג'ינס. אבל היום לא זו בלבד שהמלים העבריות הנזכרות הן הרגילות ביותר, אלא

בספרו 'כבושי העברית בדורנו' [7; 1946], 110 מצטט יצחק אבינרי את האנקדוטה הבאה שסיפר דויד ילין (בתוך 'זכרונות ועד הלשון', חוברת ד):

ידוע הוא ספור אותו יהודי, אשר קבל טלגרמה מבנו בעברית, כי שמו אותו אל הצינוק, והוא עמד נרעד ונבהל ונרתע וצועק: מי יתן וידעתי איפה אחפש אחרי בני? אם נבון, עפ"י פירוש רש"י לצינוק, או במצודה – עפ"י פירוש הרד"ק, או אולי אפשר בתוך הביב, עפ"י פירושו של המלבי"ם...

ומעיר על כך אבינרי:

אמנם בענין הצינוק לא התקדמנו מאז ועד עתה. אך מובטחני שלא יארכו הימים וגם הצינוק יהא דבר מסוים מאד מאד, לא פחות מבית-הסהר ומחנות ההסגר למיניהם. הן ה מ ו ק ש קבל כבר בימינו משמעות מסוימת מאד, ואיננו עוד "נרדף" למכ-שול ומלכותה... (שם, שם)

כלומר, באותה שנה, 1946, עדיין אין למלה "צינוק" בעברית הארץ-ישראלית דנוטאטום מובחן. היא עדיין מציינת "מין כלא", בנוסח ההגדרות המפורסמות של המילונים העבריים הישנים. אבל כעבור זמן קצר, כבר באותה שנה עצמה, מודבקת למלה דנוטאציה מוב-חנת, והיא חודרת במהירות רבה ללשון החיה. כותב על כך אבינרי עצמו בתשכ"ב:

וזנה, זכיתי כעבור זמן קצר לראות צינוק במשמעות מסו-ימת. "משמר" הודיע מפעם לפעם על "אסירים שהושמו בצי-נוק" (יד אייר תש"ז), וכן שאר תענוגים. אך הגדרה ברורה לצינוק הביא "הארץ" ("א טבת תש"ז) בקטע מיוחד על הצינוק, וזה לשונו: "הסידור המבהיל אפילו את האסיר הציני, המושחת ביותר, הוא הצינוק, ה"זינואן" המפורסם. בכל בתי סוהר בעולם יש צינוק, והוא תא מבודד, שאליו מובא האסיר המסוכן, המשתולל אז זה שעבר על תקנות בית הסוהר. אולם בכלל יפוש קשה לקרוא לצינוק בשם "תא". זה פשוט תור בקיר, שבו קשה לעמוד או להסתובב. התא מחוסר אור ואיר במדה הדרושה, ובשמעם את המלה "צינוק" רוע-דים האסירים. כדאי להזכיר, שלתוך תור כזה נזרקו כבר אסיר-ים פוליטיים עבריים... (מצוטט לפי אבינרי, 'יד הלשון' [21], ערך "צינוק", עמ' 485)

פרשה זו של "צינוק" אינה אלא דוגמה למצב המיוחד שהיתה מצויה בו הלשון העברית בתקופה הארוכה

קארוני", של עברית עם לועזית, התפתחה שיטה להבדיל בין העברית לידיש באמצעות מלים כגון "הנקרא" או "שקורין" ("מבצר שקורין שלאס"). בז'אנרים מסוימים של ספרות ההשכלה (בעיקר של הסברה ומדע פופולא-רי), וכן בשימוש הלא-ספרותי של משוררי ההשכלה (ראה, למשל, איגרות מיכ"ל אל שניאור זק"ש) דרך השילוב היא מקובלת, בין בשימוש במלת ההפרדה ובין בלעדיה. לעומת זאת, בז'אנרים ספרותיים "גבוהים", שירה וסיפור, ויתרו המשפילים על דיוק זה בגלל האי-דיאל של "לשון צחה" והסתפקו אפוא במעמד דנוטאיבי מעורפל או "מנוחש". יתר על כן, מכיוון שפראקטיקה זו זוהתה לפחות בחלקה עם התכונות הנלעגות של העברית החסידית והרבנית, צומצם השימוש בה לז'אנרים כמו הסאטירה.

לגבי הסופרים והקוראים העבריים אף ספק הוא אם היתה חשיבות עליונה לדנוטאציה מובחנת, לפחות במה שנוגע לספרות יפה. החזרה אל הלשון העברית, שתחיי-לתה בהתפשטות הרעיונות הרומאנטיים ובעיקר ההת-רפקות על העבר ההיסטורי, באה לידי ביטוי בהעדפה מוחלטת של לשון המקרא, ונצמדה, כידוע, אל הצירוף הכבול המסורתי. ככל שנמצאו לכותבים צירופים כב-לים "מקוריים" יותר ומלים נידחות במקרא שמשמעותם אינה מחזורית, אבל שערך האזוטרי והאקוטי רב, כן השתכחו בהן. הוקם חיץ בין "עניינים של יום יום" ל"עניינים שברומו של עולם", בין "המציאות למעשה" ל"מציאות הדמיונית". המשפיל העברי לא רק הסתגל לרעיון שהעברית אינה יכולה לספק לו תיאור מדויק על טיבם של עצמים ומצבים, אלא גם לא דרש זאת ממנה, וראה בכך עניין טפל. נזרמה זו התחזקה אולי על-ידי פישוט של כמה אידיאלים רומאנטיים על "היפה", אבל היא המשיכה להתקיים בספרות העברית זמן רב אחרי שנעלם האידיאל הזה לגמרי ועקבותיה ניכרים גם בת-פיסת הקורא בן-זמננו. זיווג המושג של "ספרות יפה" עם "העדר קונקרטיביות וספציפיות" נשאר רווח למדי, וחריגה ממנו קוממה לא אחת אפילו אנשים ששפת אמם העברית היתה צריכה לחלץ אותם כביכול מתפיסה זו, ששוב אינה מתאימה למצב הלשון בימינו. כבר הערתי (אבן-זהר [38], 40), שלא מעטים השמיעו בשנים האח-רונות קול מחאה על תרגומם המחודש של ספרי ילדים קלאסיים לעברית, שבה הדנוטאטים נעשו מובחנים וספ-ציפיים. לפתע נעשו כל-כך הרבה אירועים ועצמים מס-תוריים ואקזוטיים ליומיומיים וטריביאליים!

אקזוטיות זו של עולם העצמים ואי-מובחנותה של הריאליה נמצאת בערבוביה עם ניסיון לשנות את הסטא-טוס הבלתי-מובחן של הדנוטאציה אצל מנדלי. מצד אחד משתמש מנדלי בשיבוץ מלים לועזיות בגוף הטקסט, ומבחין אותן באמצעות גרשיים בלבד (רוסילפליי"ש, קוגי"ל), שימוש שהוא במסורת הז'אנר הסאטירי הממו-

שרבים אינם מזהים כלל את המלים הלועזיות, שהיו שגורות כל-כך לפני דור אחד בלבד. (למשל, צעירים רבים מכירים את הצירוף "גינג'י קלבסה", אבל אינם יודעים את מקורו.)

ההליך זה של בידול והבחנה בתחום הדנוטאציה הוא אפוא אחד התהליכים הבולטים בהתפתחותה של העב-רית בת זמננו. אבל כתוצאה ממנו, חלק מהמשמעויות המיוחדות כיום ללקסמות רווחות בטקסטים מתקופות קדמות הן אנאכרוניסטיות. בגלל שינוי דנוטאציה, "פרי-דס", למשל, אינו מוזהה עוד עם "גן ציבורי", "פארק", משמעות שהיתה מוסכמת ומקובלת במשך תקופת הת-חיה (ונרשמה כך במילונים הרווחים אפילו עד גרוסמן [12; 1958]), אלא עם מטע התפוזים, "ביארה" בערבית. מי שקורא על אכילת קישואים ב'מסעות בנימין השלישי' אולי מתקשה להבין איך גיבוריו של מנדלי אכלו את הירק בלתי מבושל, והוא הדין במי שקורא על "קישואים חמוצים" ב'בחורף' לברנר. אבל קישואיהם של מנדלי וברנר אינם אלא מלפפונים בני-זמננו, ואין מקום לומר שהחלטתם היתה "גרועה" מהכרעת העברית החדשה. פשוט, המציאות השרישה את ה"מלפפון" ושירשה את ה"קישוא", ואחר כך יחדה את הקישוא ל"קוסא" הער-בית בגלל דמיון הצליל. באותו האופן, מלים שכבר קיב-לו דנוטאציה מובחנת, כמו ה"ציניק" הנזכר, יוצרות לגבי בן-זמננו בדיעבד ספציפיקאציה של דנוטאטום במקום שלא היתה קיימת אולי מעולם.

כלומר, בתקופת ההשכלה והתחיה היו מלים בעלות דנוטאציות מוסכמות ומקובלות בזמנן, ואלה השתנו בזמננו בין על-ידי שינוי ובין על-ידי בידול והבחנה; אבל נוסף לאלה רווחו אלפי מלים שהדנוטאציה שלהן היתה בפירוש בלתי מובחנת ובלתי מסוימת, כשם שהיו דנוטאטים שלא היה להם שום סימון מקובל בעברית. באותם המקרים שהיה עניין למשתמשים בלשון לדייק את הדנוטאציה או למנוע כל צל של ספק ביחס אליה, הם נאלצו למצוא דרכי עקיפין. למשל, בטיפוסי טקסטים מסוימים נהגו להוסיף מלים לועזיות (כגון בידיש) בטקסט העברי — באופן רצוף או בסוגריים — כדי שה-מובחנות החסרה בעברית תהיה לפחות קיימת באמצעות לשון אחרת. בחוזה השכירות של מאיר בן אנשיל רוט-שילד, פראנקפורט 1783, הכתוב עברית, מדובר על "שטוב" (חדר), "קוך עם קוך-קאמיר" (מטבח עם מזוזה [?]),¹ "שני שטעג הויך" (בקומה השנייה), ועוד (חר-מוני [14], א, 8—9). פראקטיקה זו היא עתיקת יומין, ויש בה ואריאציות שונות. בצד השילוב השוטף, ה"מא-

¹ המלה "מטבח" היא חידוש ארץ-ישראלי גמור (בעקבות הערבית), ואילו ל"קוך קאמיר" אין בעצם עד היום מלה עברית. המלה "מזוזה" יש לה דנוטאטום די סתמי, או מעורפל. ה"קוך קאמיר" אינו אביור תיקני במציאות היש-ראלית, ועל כן לא נצרה מובחנות ודאית.

היא בדרך-כלל מאכל העשוי מבלילה מטוגנת.² אבל גיטל אינה מטגנת שום דבר. היא חולמת על "לביבות ממולאות בגבינה", ואחרי שהיא לוקחת גבינה מן המר-תף היא מנפה קמח, אחר-כך לשה בצק, אחר-כך היא משטחת את "סוללת הבצק" ב"מעגילה" על ה"מערורך" (= הקרש השטוח; בימינו יש שקוראים למעגילה גופה "מערורך"), אחר-כך היא מערבבת את הגבינה בביצים, מכינה עיגולי בצק באמצעות "צלוחית הזכוכית" (כוס ?), שמה תערובת-גבינה-בביצים בכל עיגול, ואחר כך "צב" טה הבצק בידיה וסגרה על הגבינה". בד בבד עם ההכנות האלה היא מרתיחה סיר מים על הכיריים, וכאשר המים רותחים היא לוקחת את הלביבות ושמה אותן בסיר. ובכן, כל התיאור הזה (המלא פריטי תיאור רבים ומדוקדקים הדורשים בירור) אינו מתאים לדגוּטאציה לא של הלביבות המטוגנות של ימינו ולא, למשל, ללביבות של גיבור "ספיח" לביאליק, השומע "קול פעפועים ור-חושים של לביבות צפות בשמנוניתן בתוך מחבת ומר-חשת לקול טיגון של מנחה 'מורכבת' ושאר מיני תופרי-נים" [1], [קלד]. בלשון ימינו היינו אומרים שגיטל מבשלת "כיסונים" — קרעפלעך, Вареники. ואמנם, טשרניחובסקי מתוך שרצה בכל זאת לדייק כלשהו את המובן, קרא לאידיליה בנוסחה הראשון ('השלח', יא, חוב' ב [שבט תרס"ג], 97—105) בשם "לביבות מבוש-לות", אבל מחק את שם התואר הזה בנוסחים הבאים של היצירה. המשורר הרוסי חודאסיביץ, שתרגם את האי-דיליה הזאת לרוסית (התרגום התפרסם ב'ספרות', ג, 1918), לא התקשה כלל בהבנת הדגוּטאציה וקרא לאי-דיליה "Вареники". לטענת העורך של שירי טשרני-חובסקי ברוסית, לואיס ברנהארדט, רבים מתרגומי חו-המתרגם". לפי עדותו, עבודה זו התחילה בפטרבורג ונמשכה בברלין, וחודאסיביץ, שלא ידע עברית, נעזר בתרגומי פרזזה של לב יפה, חיים גרינברג וטשרניחוב-סקי עצמו. (ברנהארדט [17], 16.)³

² עד כמה שוררת בכל זאת מבוכה ביחס ל"לביבה" אפילו בימינו תעיד ההגדרה התמוהה שמביא אבן-שושן [9] במהדורה האחרונה והמורחבת של מילונו (תשכ"ו): "סופ-גנית, עוגה מטוגנת או מבושלת [?] או אפויה [...]". (1136).

³ ברנהארדט אינו מביא סימוכין לטענותיו, וכמה פרטים בטקסט מעלים ספק אם השפה המתוכנת לא היתה גרמנית דווקא. למשל, חודאסיביץ' כותב *zene-pene* תמורת "צאי-נה וראינה", כלומר /ו/ במקום /צ/. תעתיק משונה כזה מובן רק אם נרשום איוו שהיא לשון מתווכת בכתב הלאטיני. ייתכן אפוא שרשמו לו בגרמנית *zene-rene*, אבל איש לא ביטא בפניו בקול את המלים, והוא תפס את ה-*z* כ-*z* לאטינית ולא גרמנית. אבל לענייננו אין פרט זה, ודומים לו, בעלי חשיבות.

סד; מצד אחר הוא מרחיב בחזרה את גבולות העברית על-די שימוש באוצר מלים ממקורות דיאכרוניים שו-נים, שחלקו מובחן וחלקו אינו מובחן בתחום הדגוּטא-טיבי. אבל יחד עם זאת אין הוא מוכן לותר על "התענוג" לערוך סטיליזאציה ספרותית של עצמים, שאינה מצויה כלל במקור היידי. למשל, בתיאור כליו של המוכסן במסעות בנימין השלישי בידידיש אנו למדים על כלי הבית שברשותו. לעומת זאת, בנימין העברי רואה בבית המוכסן "מנורות נחושת ארבעה זוגות; מנורת המאור אחת ובעלת שישה קנים משוקדים, כפתור ונחושת על ראשה; שתי קדרות נחושת והמש מחכות נחושת; קע-רות בדיל מבהיקות" (מנדלי [5], קלב), והרי לפנינו פאסטיש על תיאור כלי המקדש. מה בדיוק יש למוכ-סן — זה אינו ברור לקורא, וכנראה גם אינו חשוב. באר-תה מידה, כנראה גם אין חשיבות לדגוּטאטים של המלים "שפיפון! שמיר!", שילדי העיר אמורים לקרוא, כקרי-אות גנאי, אחרי בנימין וסנדריל... .

על השאלה מה היה יחס בני דורם של ביאליק, טשר-ניחובסקי, ברנר וגנסין לדגוּטאציה איננו יכולים לענות בשלב זה של המחקר אלא בהכללה ובהיסוס. בכל אופן אין לי ספק לגבי עדיפותו של הקונטקסט הכללי ותחום ה"קונטאציות" בלשון הספרות העברית — אפילו בת-קופה הארץ-ישראלית — על-פני הדגוּטאציה המובחנת והמדויקת. יתר על כן, הייתי נוטה לטעון, שבמידה רבה סילקו הסופרים העבריים ריאליה אם לא היה בכוחה של הלשון לתאר אותה באמצעותה, ואולי מלכתחילה לא כללה תפיסת הספרות שלהם זיקה לתיאורי ריאליה. מפ-תיע עד כמה עשרות רבות של עמודי פרזזה של ביאליק, ברנר או גנסין מעלים בעיות דגוּטאטיביות מועטות ית-סית (ונזכור שגם באותם מקומות שהדגוּטאציה בלתי מובחנת בהם לקורא בן-זמננו, אין ודאות שכך היתה לג-בי בן-הדור). אבל יחס זה בין מצב הלשון ובין נכונותו של הסופר לתאר ריאליה בגבולות מצומצמים אינו יכול להתקיים, כמובן, אצל סופר כמו מנדלי, שפריטי ריאליה ודקדוקים רבים בה חשובים לו ביותר (אם כי בהעדר השוואה מדויקת של חיבוריו בידידיש לתרגומיהם לעב-רית לא ברור אם לא ויתר על מידה רבה של ריאליה בעברית); אבל הוא "ניצל" כביכול בזכות הזיגור הסא-טירי, שהתיר לו להשתמש בקונטאציות ממוסדות הכול-לות שאילת מלים מידידיש או קאלקים ללשון זו. לא כן משורר כמו טשרניחובסקי, שיש לו זיקה חזקה לריאליה, אבל לא שום פתח במסורת הסאטירית. הוא נאלץ אפוא לא אחת ללכת "על חבל מתוח" של "הסכמה חשאית" עם הקורא על הדגוּטאטה, או לרשום לו הסבר בהערות-שוליים, או לקוות שהריאליה תובן מתוך ההקשר, מתוך ניסיון החיים של הקורא.

למשל, מה בעצם בישלה גיטל ב"לביבות" לטשרני-חובסקי? בעברית הישראלית הדגוּטאציה של הלביבה

היו לסופר העברי ביחס לדנוטאציה של המלים ולריאליה בכלל:

1. יכול היה לותר על כל פריט של ריאליה שלא היתה לגביו לקסמה מוסכמת. לאור אפשרות זו מעניין לבדוק מה היו בכלל תחומי הריאליה שהסופרים העבריים היו מוכנים ויכולים לתאר בדייקנות מתקופת ההשפלה ועד ימינו.
2. יכול היה להשתמש בשיטות שילוב של לשון אחרת, כגון יידיש, כגוף הטקסט. אבל אפשרות זו צומצמה במידה רבה לז'אנרים בודדים ומסוימים (כגון הסאטירה).
3. יכול היה לשלב לקסמות מלשון אחרת (כגון יידיש) על-ידי מלה מפרידה, כגון "הנקרא" או "שקריין". גם אפשרות זו לא היתה גישראלית, וצומצמה לז'אנרים ספרותיים מסוימים, בעיקר הומוריסטיים וסאטיריים.
4. יכול היה להוסיף בהערות-כוכב הסברים על-ידי תרגום ללשון אחרת. יש סופרים שנקטו דרך זו ויש שלא הסכימו להיזקק לה כלל. טשרניחובסקי, למשל, מוסיף הסברים מעין אלה. באידיליה הנזכרת, "לביבות", אין הוא מסביר את המלה "לביבות" עצמה, אבל מתרגם לרוסית ולגרמנית (באותיות עבריות) את המלים "אנ-קור", "זבדה" ו"ענבר".
5. יכול היה להשתמש בלקסמות בלתי מובחנות מבחינה דנוטאטיבית, ולדייק אותן מבחינה זו באמצעות תיאורי לוואי או באמצעות ההקשר. למשל, ה"לביבות" או ה"סופגניות" שזכרו לעיל.
6. יכול היה להשתמש בלקסמות בלתי מובחנות מבחינה דנוטאטיבית, ולהסתפק בכך שהדנוטאציה תהיה מעורפלת או מנוחשת. כלומר, להסתפק בתחום דנוטאטיבי בלתי מסווג ספציפית.

אופציות אלה, ואחרות, כיוונו והנחו את הסופר העברי במשך תקופה ארוכה למדי בהכרעותיו לגבי כל הנוגע בתחום הדנוטאציה, כשם שאופציות אחרות הינחו אותו בתחומים לא פחות קשים ללשון הספרות העברית, כגון הריבוד הסגנוני או מסירת לשון הגיבורים בדיאלוג. הדברים אמורים עקרונית לא רק במקור בלבד, אלא גם בספרות מתורגמת. מלכתחילה לא היה כל הבדל בטייפול פול בתחום הלשון בין הכתיבה המקורית לכתיבה המתורגמת, אבל ככל שהשתנו הנורמות התורגומיות (לפחות לגבי אי הנכונות למחוק באופן מאסיבי מן הטקסט כל מה שאין לעברית מקבילה מוכנה בשבילו) אפשר לומר, שהאופציה מס' (1) הנזכרת לעיל כבר לא עמדה לרשות המתרגם. המתורגמים לא הרשו לעצמם להחליט על מחיקה של ריאליה אם היתה קיימת במקור. לעומת זאת פעלו בתרגום כל האופציות האחרות, ובמיוחד (5) ו-(6) שהיו גם השכיחות ביותר (לפחות עד כמה שנראה בשלב זה של המחקר) בכתיבה המקורית. בגלל היעלמות (הדרגתית) זו של אופציה מס' (1) מהספרות המתורגמת, פשוט גדל כמותית מספר הלקסמות

מעניין, שגרזובסקי-ליין רושמים את "לביבות" במו-כן זה של "כיסונים" במילונם בסימון של "מלות חדשות הנמצאות בספרות המאוחרת" כלהלן: "כיס בצק משולש וממולא בבשר או בגבינה או בתבלין" ([13], 246), בצד "עוגת קמח". משמעות זו אינה רשומה לא במילונים הרוסיים-עבריים הקלאסיים ולא במילונות העברית-החדשה. שטיינבערג, באוצר מלים רוסי (15], 63) מתר-גם את "вареник" ב"עוגת מצה עם גבינה" ובגרמנית ב-"dreieckige Pastete", בניגוד למילון העברי-רוסי של שפירא משנת 1963 [18], המתייחס כבר לעברית החדשה, ואינו מהסס לתרגם "לביבה" ב-"блин" או "оладья", כלומר, לפי הדנוטאציה המקובלת בימינו. איך הגיע טשרניחובסקי לרעיון להשתמש ב"לביבה" לציון "כי-סון"? פשוט, מפני שאין "לביבה" לצורך זה שונה מבחינת הדנוטאציה לגבי זמנו של טשרניחובסקי מכל לק-סמה עברית אחרת. היא בבחינת "מין עוגה". ומכיוון שבלביבה המקראית יש גם בצק וגם בישול ("ותקח [תמר] את הבצק ותלש ותלבב לעיניו ותבשל את הלב-בות" [שמואל ב יג, 8]), מובן מדוע יכול היה המשורר להחליט מה שהחליט.

במקרה זה של "לביבות" אפשר אפוא לשחזר את הדנוטאציה ולהסבירה לקורא בן-זמננו. אבל לא כך במקרים רבים אחרים. למשל, מהי "בעצם" ה"בריקה" של ביאליק? האמנם היא pool באנגלית, כפי שתרגמו הן שמעון זנדבנק והן יוסף האפרתי בתמציות האנגליות למאמריהם על הפואמה ('הספרות', ד, מס' 4 [אוקטובר 1973])? מה ל-pool ולמשורר "רומאנטי" הכותב על בריכה במסתרי היער? עד כמה בריכה זו ב"יער" (לא חורשה!) "קטנה" היא? ואולי המדובר ב"אגם" — lake ("מאגמים המים ניבטים אלינו / שוקט העץ באודם עגילים" אומר אתרמן; הקורא מתבקש להניח את התיבה "בריקה" בשרות אלה ולנסות על עצמו את האפקט). ובכן, האם ה"בריקה" היא בבחינת "מין מקווה מים", או שהדנוטאטום שלו ניתן לספציפיקאציה? ודוגמה אחרת: אוריאל, גיבורו של גנסין ב"בטרם" (1910), אוכל את "הסופגניות הללו, השלוקות בחלב ומטוגנות בחמאה, כאלו שהיא [המטרוניתא] מגישה לו בכל בוקר ובוקר" ([3], 74). סופגניות אלה מה הן? והוא הדין ב"מטרו-ניתא" זו גופה: בעלת הבית, שהיא גם מאהבת ("בבו-קר — גשיות וביצים וחלב וסופגניות, ובלילה — גשי-קות וביצים וחלב וסופגניות"). ייתכן שגנסין, המאופק יחסית בתיאורי ריאליה כשאין הם חשובים לו במיוחד, "מסתכן" בשימוש במלה "סופגנית", אף על פי שיש לו האופציה לותר עליה או להשתמש בכל מלה שהיא במ-קומה, מפני שהוא מניח, כנראה, את זיהויו של הדנוטא-טום על-ידי הקורא על סמך גיסינו של זה במאכלים רווחים.

בסיכום ביניים אפשר לומר, שכמה וכמה אפשרויות

הלשון לא איפשר את מימושן באותה מידה של מובהקות ומובהגות כמו בלשונות החיות, אלא נמצאו פתרונות לבעיה. מצב הלשון לא ניטר ל אפוא בשום צורה גור-מות ספרותיות, אלא לכל היותר כיוון אותן להתממש בדרכים מיוחדות או מיתן את מידת התממשותן. מצד אחר, כשלא היו נורמות חזקות של דנוטאציה מובחנת, מצב הלשון עשוי היה לעודד (או "לתחזק") את ה"טש-טוש". צ'וקובסקי מספר בחיבוריו לילדים סיפורים מלאי פאנטאזיה, אבל הפאנטאזיה אינה נשענת על לקסמות בלתי-מדונטות. לילד הרוסי ברור לגמרי מה הפרא ברמלי מציע לו, ב'ברמלי', לחלק בעיר לנינגראד: *калачи, прянички, пироги, крендели*. לעומת זאת מב-טיח ברמלי העברי לחלק ב"חיפה" (הטעמה מלעילית) "רקיקים, עוגות-חלות [...] רקיקים, חלות-פרג-מגדים, מציות סוכר ודבש" ("ברמלי" [6; 1946], 41-43). אי-אפשר לומר שאלתרמן, המתרגם, הכריע בשנת 1946 הכ-רעות הכפופות ל"מצב הלשון". נכון שלמעטמים הר-סיים הנזכרים אין גם היום מקבילות בעברית, אבל עצם הנכונות של אלתרמן להשתמש בלקסמות בלתי-מדונטות כהמשך לפראקטיקה המסורתית מתקופת ההשכלה מעי-דה על דרגת העדיפות הנמוכה שיוחסה לדנוטאציה. ואולי הנורמה הקוואזי-סימבוליסטית שהעדיפה במידה רבה את ה"סוגסטיבי" והמשתקפת גם בשירתו המקורית של אלתרמן הצטרפה לעניין זה גופו? האם אין מחאו-תיו של נתן זך בשנות ה-50 נגד לשון השירה של אלתרמן מקבילה למחאות של האקמאיסטים ברוסיה (אחמאטובה, מאנדלשטאם, גומיליוב) נגד הלשון המ-עורפלת של הסימבוליסטים הרוסיים (איבאנוב, באלמונט, ואפילו בלוק ובריוסוב)?

בכללו של דבר, שוב לפנינו אחד הפרקים בתולדות לשון הספרות העברית שלא נתבררו. אבל לא רק בעולם המחקר אין העניין הזה מתברר, אלא שגם במציאות של הקריאה ולימוד הספרות מוסיפה לחיות הנורמה של זיווג ריאליה לא-מדונטת עם ספרות יפה בתור שכזאת. כמה תלמידי בית-ספר העזו לשאול את מוריהם מה הן לביבותיה של גיטל, וכמה מורים ידעו להשיב להם תשו-בה מניחה יותר את הדעת מתשובתו של אותו רבי על שאלת תלמידו בחדר מהי "צפיחית בדבש"? נראה כאילו

המתייחסות לריאליה, ועל כן קריאה של כמה עשרות עמודים בטקסט מתורגם מראה ביתר אינטנסיביות את בעיית הדנוטאציה מאשר קריאה של כמה עשרות עמו-דים אצל ברנר או פרישמן. יתר על כן, השימוש בלקס-מות בלתי-מדונטות ספציפית המשיך לשמש בספרות המתורגמת הרבה שנים אחרי שהתמעט בספרות המקר-רית. אף בתחום זה מתנהגת אפוא הספרות המתורגמת כטיפוס מאפן ומשמר, כספרות אפיגונית ביחס לספרות המקורית (וראה אבן-זהר [8] ו-[8]).

לעומת גנסין, המאופק מאוד בתיאור מאכליו של או-ריאל, אין שנהר, בתרגומו ל'נפשות מתות' לגוגול (1947), מהסס להעמיד את הקורא במבחנים קשים. למ-של, אצל קרובוצ'יקה זוכה צ'יצ'יקוב למעדנים שונים, הנערמים לפניו על השולחן: "פטירות, לביבות, חליטות, חביתים, איפסטליו, טבלנים, כיסנים עם כל מיני מילו-אות [...] כופתה עם ביצה ובלא חימוץ" (גוגול [2], 59). ובין שאר פריטי-הריאליה הממלאים את עמודי הרז-מאן אנו מוצאים: שנצות, ארחלוק מתופר עלי מוכין, פיטס של זיתוס, קציצות עם שמרקעים, הביצה עם מי רוש, קוקל ש"תולעת משי יושבת בו", פרגוד של אשה (כמין בגד), רהטיס, טפיחים עם זרבוביות, פיטסות של קליפות ליבנה, פכסמים, סמלונות, פקוליו, שיפה יבשה, קורפדאי וכי' וכי'. לגבי כל אלה, ועשרות אחרים, מעמיד המתרגם פנים כאילו הם ברורים ומחוזרים לכל, שאלמלא כן אין להסביר מדוע לפתע מופיעה המלה "סיבירקה" שעטוף בה איזה תגר, ובהערת שוליים למלה משונה זו מסביר שנהר: "מין מעיל ארוך" ([2], 117).

אפשר היה בנקל לערוך רשימה של אלפי מלים מסוג זה. ואולי אף יש מקום לומר, כי מכיוון שחלק ניכר מהספרות היפה שקרא הקורא העברי היה (ועודנו) ספ-רות מתורגמת, היתה דווקא לספרות זו השפעה חזקה יותר בשתילת התפיסה של "ריאליה מטושטשת" והעמ-דתה כמעין סימן היכר "טבעי" ל"ספרות יפה" בעיני רבים. והנה, בה בשעה ששנהר אינו טורח כלל להבהיר לקורא מה אכל צ'יצ'יקוב, מפני שהדנוטאציה של המלים היתה כנראה מישנית וטפלה לפי תפיסתו את הספרות והלשון, חרד גוגול עצמו להוסיף בשוליים דברי הסבר לשמות אחדים מהמאכלים שאוכל צ'יצ'יקוב, שלא היו נהירים כלל לקורא הרוסי בן-זמנו שישב במוסקבה או בפטרבורג!

ההכרעה באיזה אופציות לבחור ביחס לתחום הדנו-טאציה היא אפוא פרי יחסי-גומלין מורכבים בין מצב הלשון לנורמות הספרותיות בטיפוסים מרכזיים לעומת פריפריאליים, בספרות ראשונית לעומת מישנית. אם אמנם כפה מצב הלשון מצד אחד התנזרות מסוימת מרי-אליה או ויתור על דנוטאציה מובחנת, תוך המצאות ו"הסדרים" אחרים אד-הוק, הרי נורמות ספרותיות שה-עמידו ריאליה במקום מועדף לא נסוגו מפני שמצב

⁴ לעומת הרקיקים, חלות הפרג והמציות של אלתרמן מביא קריב, בתרגומו ל'פטר הראשון' לאלכסיי טולסטוי (שטיבל, ת"א, 1936, א, 33), את התיאור הבא: "בטרם בוקר הת-חילה סמוית העין טורחה באפית צנוברי בצק, צפיחיות, תופינים וכיסנים". דברי מאפה אלה הם, כנראה, תרגו-מים של *лишки, левашники, перепечи, подовые пироги*. "חלות הפרג" של אלתרמן, ה"пирог" (כנראה משחק צלי-לים ותו לא), הן כאן "כיסנים", שלפי מה שנראה לי מן השימוש היומיומי בן זמננו הם דווקא ה"вареники", כלומר לביבותיה של גיטל...

- 7א. — "יד הלשון". ירדעאל, תל-אביב, תשכ"ה (1964).
8. אבן-זהר, איתמר. "לבירור מהותה ותפקודה של לשון הספרות היפה בדיגלוסייה". 'הספרות', ב, מס' 2 (ינואר 1970), 286—302.
- 8א. — "היחסים בין מערכות ראשוניות ומישניות ברב-מערכת של הספרות". 'הספרות', 17 (ספטמבר 1974), 49—45.
- 8ב. — "'Spleen' לבודליר בתרגום לאה גולדברג: לאופי ההכרעות בתרגום שירה". 'הספרות', 21 (נובמבר 1975), 32—45.
9. אבן-שושן, אברהם. 'המלון החדש'. קרית-ספר, ירושלים, תשכ"ו.
10. בן-יהודה, אליעזר. 'מלון הלשון העברית הישנה והחדשה'.
11. בן-יעקב, רוססיש-העברייאיש-זשארגאן ווארטערבוך. בימ"ס טיקאצינסקי, ביאליסטוק, וילנה, תרס"ח (1908).
12. גרוסמן, ראובן. 'מלון עברי-אנגלי'. דביר, ת"א, תשי"ח.
13. גרובסקי, יהודה וילין, דוד. 'המלון העברי'. דביר, תל-אביב, תרצ"ו.
14. חרמוני, א. 'הרוטשילדים', א—ב. מפיץ הספר, תל-אביב תרצ"ו (1935).
15. שטיינבערג, יהושע בן מנחם. 'אוצר מלים רוסי'. וילנה, תרס"ג (1903)²⁰.
16. שמרוק, חנא זורסס, שמואל. "מבוא" ליוסף פרל: מע-שיות ואיגרות'. האקדמיה הלאומית הישראלית למד-עים, ירושלים, תש"ל (1969).
17. Bernhardt; Верхардт, Льюис. "Шаул Черниковский и возрождение поэзии на иврите". in: Черниковский, Шаул. *Стихи и идилии*. Библиотека Алия, Тель-Авив, 1974, 9—17.
18. Šapiro-Grande; Шапиро, Ф. Л. & Гранде, Б. М. *Иврит-русский словарь*. Гос. изд., Москва, 1963.

אוניברסיטת תל-אביב
החוג לתורת הספרות הכללית

גם הקורא העברי בן זמננו מוסיף להימצא בעולמו הדמי-יוני של גיבור "ספיח". לגביו של זה, למשל,

שונים מכולם "הכפתורים היוצאים מכפתור" עם הפתרוֹסִים והגפתוחים והכסלוחים שבצידם. אמנם, הללו איני יודע ברור מה ענינם, אבל לבי אומר לי, שאינם אלא עממים קטנים ואנשיהם בריות זעירות וסגלגלות (= עגלגלות), מעין גמ-דים, שדרים בכפיפה אחת כנמלים בחוריהם וכל מעשיהם בשותפות. זה מנין לי? אולי משום ששמותיהם באים תמיד בלשון רבים. (ביאליק [1], קמו)

מראי מקום

א ט ק ס ת י

1. ביאליק, חיים נחמן. "ספיח". בתוך 'כתבי...'. ב, דביר, תל-אביב, תרצ"ה (1935).
2. גוגול, ניקולאי ואסילייביץ'. 'נפשות מתות: פואמה', תר-גם מרוסית שנברג [שגהר], יצחק. שוקן, ירושלים ות"א, תש"ח (1947).
3. גנסין, אורי ניסן. 'כתבי...'. סיפורים, כרך א. כתובים, תל-אביב, תר"ץ.
4. טשרניחובסקי, שאול. "לביבות". בתוך 'שירים'. שוקן, ירושלים ות"א, תשי"ג, 133.
5. מגדלי מו"ס. "מסעות בנימין השלישי". בתוך 'כל כת-בי...'. ספר ראשון. דביר, תל-אביב, תרפ"ט, קכה—קצט.
6. צ'וקובסקי, קורניי, 'ברמלי', תרגם אתרמן, נתן. עם עז-בד, תל-אביב, תש"ו (1946).

ב. חיבורים אחרים

7. אבינרי, יצחק. 'כבושי העברית בדורנו'. ספרית-פועלים/מרחביה, 1946.